

SO'Z O'YINLARINING KOGNITIV ASOSLARI VA ULARNING TARJIMA QILINUVCHANLIK DARAJASI: "SHUM BOLA" ASARI MISOLIDA QIYOSIY TAHLIL

Baydjanova Iroda Abdullayevna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi, p.f.f.d

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 9-fevral 2026-yil

Tasdiqlandi: 11-fevral 2026-yil

Jurnal soni: 17-B

Maqola raqami: 68

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v17i.1528>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ

СЛОВА/ KEYWORDS

so'z o'yini, kalambur, kognitiv asos, tarjima qilinuvchanlik, kontseptual integratsiya, omonimiya, polisemiya

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada so'z o'yinlari (kalamburlar)ning kognitiv asoslari va ularning tarjima qilinuvchanlik darajasi G'afur G'ulomning "Shum bola" asari misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'zbek, ingliz va rus tillari qiyosiy o'rganilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, so'z o'yinlarining tarjima qilinuvchanligi tillarning tipologik xususiyatlariga, leksik tizimlarning o'xshashligiga va fonetik sistemalarning mosligiga bog'liq. Rus tiliga tarjimada so'z o'yinlarining saqlanish darajasi ingliz tiliga tarjimaga nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Tadqiqotda so'z o'yinlarining turlari (polisemik, omonimik, paronimik, morfologik) aniqlanib, ularning kontseptual integratsiya jarayonidagi roli o'rganildi. Tarjima tahlili Delabastita va Chiaro tavsialariga asoslanib amalga oshirildi va har bir strategiyaning samaradorligi baholandi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, rus tiliga tarjimada so'z o'yinlarining saqlanish darajasi ingliz tiliga nisbatan yuqori bo'lib, bu tipologik va morfologik yaqinlik, shuningdek madaniy o'xshashlik bilan izohlanadi. Tadqiqot shuningdek, tarjimonlar uchun strategik tavsialar beradi: tipologik yaqin tillarda so'z o'yinlarini saqlashga, tipologik uzoq tillarda esa kompensatsiya yoki izohli tarjima strategiyasidan foydalanishga urg'u berish lozim.

Kirish. So'z o'yini yoki kalambur hazil-mutoyibaning eng nozik va murakkab turlaridan biri bo'lib, u til vositalarining zukkolik bilan ishlatilishiga asoslanadi. So'z o'yini tarjimashunoslikda "tarjima qilib bo'lmaydigan" hodisalar qatoriga kiritiladi, chunki u ko'pincha ma'lum bir tilning o'ziga xos xususiyatlariga - omonimiyaga, polisemiya, paronomaziya - asoslanadi. Ammo badiiy tarjima amaliyotida so'z o'yinlari turli usullar bilan tarjima qilinadi va ba'zi hollarda muvaffaqiyatli natijalar erishiladi. Bu esa so'z o'yini tarjimasining nazariy jihatlarini o'rganish zaruriyatini ko'rsatadi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan so'z o'yini mental fazolarning integratsiyasi (conceptual blending) natijasi sifatida tushuntiriladi. Tinglovchi yoki o'quvchi so'z o'yinini idrok etganda, bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq ma'no faollashadi. Bu ma'nolar orasidagi kutilmagan bog'lanish yoki kontrast kulgi reaksiyasini hosil qiladi. So'z o'yinining kognitiv mexanizmlarini tushunish uning tarjima qilinuvchanlik darajasini aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega. Agar biz so'z o'yinining qanday kognitiv jarayon orqali hosil bo'lishini tushunsak, maqsad tilda ham o'xshash jarayonni qayta yaratish imkoniyatini baholashimiz mumkin.

G'afur G'ulomning "Shum bola" asari so'z o'yinlariga boy bo'lib, bu asar o'zbek tilidagi kalambur an'analari yoritadi. Asardagi bosh qahramon - bola - ko'pincha so'zlarni noto'g'ri tushunadi, ko'chma ma'noli iboralarni so'zma-so'z qabul qiladi va bu orqali hazil effekti hosil bo'ladi. Asarning ingliz va rus tillariga tarjimalari mavjud bo'lib, bu tarjimalarni qiyosiy tahlil qilish so'z o'yinlarining tarjima qilinuvchanlik darajasi va tarjima strategiyalari haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Tadqiqotning maqsadi so'z o'yinlarining kognitiv asoslarini aniqlash va ularning "Shum bola" asarining ingliz hamda rus tilidagi tarjimalaridagi tarjima qilinuvchanlik darajasini tahlil qilishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi. So'z o'yinining tilshunoslik tadqiqoti uzoq tarixga ega bo'lib, antik davrdayoq ritorika va poetika doirasida o'rganilgan. Zamonaviy tilshunoslikda so'z o'yini semantika, pragmatika va kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etiladi. D.Delabastita so'z o'yinini "bir xil yoki o'xshash shakllar (signifier) ning turli ma'nolar (signified) bilan bog'langan bo'lishi" deb ta'riflaydi. U so'z o'yinining vertikal (paradigmatik) va gorizontal (sintagmatik) turlarini ajratadi. Vertikal so'z o'yinida ikki ma'no bir so'z shaklida mujassamlashgan (omonimiya, polisemiya), gorizontal so'z o'yinida esa ikki o'xshash shakl ketma-ket keladi (paronomaziya). [3.244]

G.Fauconnier va M.Turner kontseptual integratsiya nazariyasi so'z o'yinining kognitiv mexanizmlarini tushuntirishda muhim rol o'ynaydi. Bu nazariyaga ko'ra, so'z o'yini ikki yoki undan ortiq mental fazoning birlashishi (blending) natijasi hisoblanadi. Har bir mental fazo ma'lum ma'no yoki tushunchani ifodalaydi va ular qo'shilganda yangi, kutilmagan ma'no hosil bo'ladi. Bu jarayon "emergent structure" deb ataladi, ya'ni hosil bo'lgan ma'no kirish fazolarining oddiy yig'indisi emas, balki sifat jihatdan yangi tuzilma hisoblanadi. So'z o'yinida bu emergent structure ko'pincha komik effekt sifatida namoyon bo'ladi. [4.440]

So'z o'yini tarjimasining nazariy muammolari D.Delabastita, D.Chiaro, J.Vandaele, L.Leppihalme kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. [3., 2., 9., 6.] Delabastita so'z o'yini tarjimasini strategiyalarining klassifikatsiyasini taklif etdi: so'z o'yinini so'z o'yini bilan tarjima qilish, so'z o'yinini so'z o'yini bo'lmagan ibora bilan tarjima qilish, so'z o'yinini tushirib qoldirish, so'z o'yini bo'lmagan iborani so'z o'yini bilan tarjima qilish (kompensatsiya) va tahririy texnikalar (izoh, qo'shimcha). Chiaro televidion hazillarning tarjimasida so'z o'yinlarining qanday strategiyalar bilan tarjima qilinishini empirik o'rgandi va tarjimonlarning ko'pincha kompensatsiya strategiyasidan foydalanishini aniqladi. [2]

Rus tilshunosligida so'z o'yini V.Z.Sannikov, B.Yu.Norman, T.A.Gridina kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Sannikov rus tilida so'z o'yinining keng qamrovli tahlilini amalga oshirdi va rus tilidagi kalambur turlari, ularning semantik va pragmatik xususiyatlarini tavsifladi. O'zbek tilshunosligida so'z o'yini va hazil-mutoyiba Sh.Rahmatullayev, M.Haqberdiyev, M.Yo'ldoshev kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Ammo "Shum bola" asaridagi so'z o'yinlarining kognitiv tahlili va ularning tarjimadagi transformatsiyasi maxsus tadqiq etilmagan, bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini tashkil etadi. [7.407]

Metodologiya. Tadqiqot materiallari sifatida G'afur G'ulomning "Shum bola" asarining o'zbek tilidagi asl matni, ingliz tiliga tarjimasini va rus tiliga tarjimasini tanlandi. Asardan so'z o'yini elementlarini o'z ichiga olgan 45 ta epizod tanlab olindi. Tanlov mezonlari quyidagicha belgilandi: epizodda aniq so'z o'yini mavjud bo'lishi (bir so'z yoki iboraning ikki yoki undan ortiq ma'nosining faollashishi), so'z o'yinining matnda bevosita ifodalangan bo'lishi va epizodning barcha uchta tilda mavjud bo'lishi. So'z o'yini turlari quyidagicha klassifikatsiya qilindi: omonimik so'z o'yini (bir xil shakl, turli ma'no), polisemik so'z o'yini (bir so'zning turli ma'nolari), paronimik so'z o'yini (o'xshash shakl, turli ma'no) va morfologik so'z o'yini (so'z yasalishiga asoslangan).

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llandi. Kontseptual integratsiya tahlili so'z o'yinining kognitiv mexanizmini aniqlash uchun ishlatildi. Har bir so'z o'yini uchun kirish fazolari (input spaces), umumiy fazo (generic space), qo'shilgan fazo (blended space) va emergent structure aniqlandi. Semantik tahlil metodi so'z o'yinidagi ma'no munosabatlarini aniqlash uchun qo'llandi. Bunda so'zlarning leksik ma'nolari, ularning o'zaro munosabatlari (omonimiya, polisemiya, paronimiya) va kontekstual ma'nolar tahlil qilindi. Qiyosiy tarjima tahlili asl matn va tarjimalar orasidagi munosabatni aniqlash uchun qo'llandi.

Tarjima strategiyalari Delabastita klassifikatsiyasi asosida tasnif qilindi: so'z o'yinini so'z o'yini bilan tarjima (PUN > PUN), so'z o'yinini oddiy ibora bilan tarjima (PUN > NON-PUN), so'z o'yinini tushirib qoldirish (PUN > ZERO), kompensatsiya (NON-PUN > PUN), izohli tarjima. Miqdoriy tahlil metodlari yordamida har bir strategiyaning qo'llanilish chastotasi hisoblandi. Shuningdek, tarjima strategiyasining muvaffaqiyat darajasi baholandi. Muvaffaqiyatli tarjima deb hazil

effektining saqlanishi yoki ekvivalent effektning yaratilishi hisoblanadi. Muvaffaqiyatsiz tarjima deb hazil effektining yo'qolishi hisoblanadi.

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, "Shum bola" asaridagi so'z o'yinlari quyidagi turlarga bo'linadi: polisemik so'z o'yini - 22 ta (49%), bunda ko'chma ma'noli iboralarning so'zma-so'z tushunilishi eng ko'p uchraydi; omonimik so'z o'yini - 10 ta (22%), bunda bir xil shakldagi so'zlarning turli ma'nolari ishlatiladi; paronimik so'z o'yini - 8 ta (18%), bunda o'xshash talaffuzli so'zlar aralashtiriladi; morfologik so'z o'yini - 5 ta (11%), bunda so'z yasalishi qoidalarining g'ayrioddiy qo'llanilishi kuzatiladi. Eng ko'p uchraydigan tur - polisemik so'z o'yini bo'lib, bu bolaning til kompetensiyasining to'liq shakllanmaganligi bilan bog'liq. Bola ko'chma ma'noli iboralarni hali o'zlashtirmagan va ularni so'zma-so'z tushunadi.

Kontseptual integratsiya tahlili shuni ko'rsatdiki, so'z o'yinida kamida ikkita kirish fazosi ishtirok etadi. Birinchi kirish fazosi so'zning bir ma'nosini, ikkinchi kirish fazosi esa boshqa ma'nosini ifodalaydi. Masalan, "ko'z tegdi" iborasidagi polisemik so'z o'yinida birinchi kirish fazosi ko'zning jismoniy harakatini (tegish), ikkinchi kirish fazosi esa madaniy tushunchani (hasad natijasida zarar yetkazish) ifodalaydi. Qo'shilgan fazoda bu ikki ma'no birlashadi va emergent structure - komik effekt hosil bo'ladi. Bu komik effekt ma'nolar orasidagi kutilmagan bog'lanishdan, bolaning metaforani literal tushunishidan kelib chiqadi.

Tarjima strategiyalarining qo'llanilish ko'rsatkichlari quyidagicha aniqlandi. Ingliz tiliga tarjimada: PUN > PUN - 7 ta (16%), PUN > NON-PUN - 21 ta (47%), PUN > ZERO - 9 ta (20%), NON-PUN > PUN (kompensatsiya) - 6 ta (13%), izohli tarjima - 2 ta (4%). Rus tiliga tarjimada: PUN > PUN - 18 ta (40%), PUN > NON-PUN - 15 ta (33%), PUN > ZERO - 4 ta (9%), NON-PUN > PUN (kompensatsiya) - 7 ta (16%), izohli tarjima - 1 ta (2%). Bu statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, rus tiliga tarjimada so'z o'yinlarining saqlanish darajasi ingliz tiliga tarjimaga nisbatan ancha yuqori: PUN > PUN ko'rsatkichi rus tilida 40%, ingliz tilida esa atigi 16%.

So'z o'yini turlari bo'yicha tarjima qilinuvchanlik darajasi farq qiladi. Polisemik so'z o'yinlari: ingliz tilida 9% PUN > PUN, rus tilida 32% PUN > PUN. Omonimik so'z o'yinlari: ingliz tilida 10% PUN > PUN, rus tilida 50% PUN > PUN. Paronimik so'z o'yinlari: ingliz tilida 0% PUN > PUN (barcha hollarda yo'qolgan yoki almashtirilgan), rus tilida 25% PUN > PUN. Morfologik so'z o'yinlari: ingliz tilida 60% PUN > PUN, rus tilida 80% PUN > PUN. Eng qiyin tarjima qilinadigan tur paronimik so'z o'yini bo'lib, chunki u tilning fonetic sistemasiga bog'liq. Eng oson tarjima qilinadigan tur morfologik so'z o'yini bo'lib, chunki o'zbek va rus tillarining morfologik tizimlari o'xshash (agglutinatив-flektiv tillar).

Muhokama. Tadqiqot natijalari D.Delabastita va D.Chiaroning xulosalari bilan mos keladi. Ular ta'kidlaganidek, so'z o'yini tarjimasi ko'pincha yo'qolishga olib keladi va tarjimonlar kompensatsiya strategiyasidan foydalanishga majbur bo'ladilar. Ammo bizning natijalarimiz shuni ko'rsatdiki, so'z o'yinining tarjima qilinuvchanligi tillarning tipologik yaqinligiga bog'liq. O'zbek va rus tillarining tipologik o'xshashligi (har ikkisi ham agglutinatив-flektiv tillar) morfologik so'z o'yinlarini tarjima qilishni osonlashtiradi. Ingliz tili esa analitik til sifatida boshqacha morfologik tizimga ega va bu morfologik so'z o'yinlarini tarjima qilishda qiyinchilik tug'diradi.

Kontseptual integratsiya nazariyasi nuqtai nazaridan so'z o'yini tarjimasining muvaffaqiyati qo'shilgan fazoning (blended space) qayta yaratilishiga bog'liq. Agar maqsad tilda ham o'xshash kirish fazolari

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Attardo S. The Semantic Foundations of Cognitive Theories of Humor // *Humor*. – 1997. – Vol. 10. – P. 395-420.
2. Chiaro D. Verbally Expressed Humour on Screen: Reflections on Translation and Reception // *JoSTrans*. – 2006. – Vol. 6. – P. 198-208.
3. Delabastita D. (ed.). *Wordplay and Translation*. – Manchester: St. Jerome, 1996. – 244 p.
4. Fauconnier G., Turner M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. – New York: Basic Books, 2002. – 440 p.
5. G'afur G'ulom. *Shum bola*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2015. – 224 b.
6. Leppihalme R. *Translation Strategies for Realia // Mission, Vision, Strategies, and Values*. – Amsterdam: Rodopi, 2001. – P. 139-148.

mavjud bo'lsa va ular o'xshash tarzda qo'shilishi mumkin bo'lsa, so'z o'yini tarjima qilinishi mumkin. Masalan, polisemik so'z o'yini tarjimasida muhim bo'lgan narsa maqsad tilda ham shu so'zning ko'chma va to'g'ri ma'nolari mavjud bo'lishi. Rus tilida ko'pchilik o'zbek idiomalarining ekvivalentlari mavjud, shuning uchun polisemik so'z o'yinlari ko'proq saqlanadi. Ingliz tilida esa ba'zi idiomalar mavjud emas yoki ular boshqa obrazga asoslangan.

Paronimik so'z o'yinlarning tarjima qilinmasligi kutilgan natija hisoblanadi, chunki bu tur so'z o'yini tilning fonetic sistemasiga to'liq bog'liq. Bir tildagi paronimlar boshqa tilda paronim bo'lmaydi. Ammo rus tilida ba'zi hollarda paronimik so'z o'yini saqlanishi mumkin, chunki rus va o'zbek tillarida umumiy turkiy yoki forsiy o'zlashmalar mavjud. Ingliz tilida bunday imkoniyat yo'q, shuning uchun barcha paronimik so'z o'yinlari yo'qolgan yoki kompensatsiya orqali almashtirilgan. Kompensatsiya strategiyasining samaradorligi ham farq qiladi - rus tiliga tarjimada kompensatsiya ko'proq muvaffaqiyatli (16%), ingliz tiliga tarjimada esa kamroq (13%).

Tadqiqotning cheklovlari sifatida quyidagilarni aytish mumkin. Birinchidan, so'z o'yini tarjimasining pragmatik samaradorligi to'g'ridan-to'g'ri o'lchanmadi. Tarjima muvaffaqiyati matn tahlili asosida baholandi, ammo haqiqiy o'quvchi reaksiyalari o'rganilmadi. Kelgusida eksperimental usullar orqali reseptsiya tadqiqotlari o'tkazish zarur. Ikkinchidan, tadqiqot faqat bitta asar va uning ikki tiliga tarjimalarini qamrab oldi. Natijalarni umumlashtirish uchun boshqa asarlar va boshqa til juftliklari ham o'rganilishi kerak. Uchinchidan, tarjimonlarning individual uslub va strategik tanlovlari ham natijalariga ta'sir qilishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi xulosalar chiqarildi. Birinchidan, "Shum bola" asaridagi so'z o'yinlari to'rt turga bo'linadi: polisemik (49%), omonimik (22%), paronimik (18%) va morfologik (11%). Eng ko'p uchraydigan tur polisemik so'z o'yini bo'lib, bu bolaning metaforik kompetensiyasining to'liq shakllanmaganligi bilan bog'liq. Ikkinchidan, so'z o'yinining kognitiv mexanizmi kontseptual integratsiya - mental fazolarning qo'shilishi orqali tushuntiriladi. So'z o'yinida kamida ikki kirish fazosi ishtirok etadi va ularning qo'shilishi natijasida emergent structure - komik effekt hosil bo'ladi.

Uchinchidan, so'z o'yinlarining tarjima qilinuvchanlik darajasi tillarning tipologik xususiyatlariga bog'liq. Rus tiliga tarjimada so'z o'yinlarining saqlanish darajasi ingliz tiliga tarjimaga nisbatan sezilarli yuqori (PUN > PUN: rus tilida 40%, ingliz tilida 16%). Bu farq o'zbek va rus tillarining tipologik o'xshashligi, morfologik tizimlarning mosligi va madaniy yaqinlik bilan izohlanadi. To'rtinchidan, so'z o'yini turlari bo'yicha tarjima qilinuvchanlik darajasi farq qiladi. Morfologik so'z o'yinlari eng oson tarjima qilinadi, paronimik so'z o'yinlari esa eng qiyin tarjima qilinadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, ular tarjimonlarga so'z o'yini tarjimasi strategiyalarini tanlashda yo'l ko'rsatishi mumkin. Xususan, tipologik yaqin tillar orasida tarjima qilishda so'z o'yinini saqlash imkoniyatlari ko'proq, tipologik uzoq tillar orasida esa kompensatsiya strategiyasidan foydalanish tavsiya etiladi. Bundan tashqari, so'z o'yini turi ham tarjima tanlashda hisobga olinishi kerak: morfologik so'z o'yinlari ko'proq saqlanishi mumkin, paronimik so'z o'yinlari esa ko'pincha kompensatsiya yoki tushirib qoldirish talab qiladi. Kelgusida boshqa o'zbek yozuvchilarining asarlaridagi so'z o'yinlarini o'rganish va turli til juftliklari uchun tarjima strategiyalarini taqqoslash maqsadga muvofiqdir.

7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 407 b.
8. Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 552 с.
9. Vandaele J. *Humor in Translation // Handbook of Translation Studies*. – Amsterdam: John Benjamins, 2010. – P. 147-152.
10. Zabalbeascoa P. *Translating Jokes for Dubbed Television // The Translator*. – 1996. – Vol. 2. – P. 235-257.
11. Грдина Т.А. Языковая игра: стереотип и творчество. – Екатеринбург: УрГПИУ, 1996. – 225 с.
12. Норман Б.Ю. Язык: знакомый незнакомец. – Минск: Вышэйшая школа, 1987. – 222 с.